

РАНОРАМА: ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ, I

Шығыс Азиядағы Хань
империясының дәуірі

Кіріспе

Американдық зерттеуші ғалымдар Росс Данн мен Лора Митчеллдің «Панорамасына» сәйкес, бірнеше жүз жыл бойы Жерорта теңізі бассейні мен Шығыс Азиядағы саяси оқиғалар өте ұқсас траекторияда өтті. Афроеуразияның екі жағында халық саны, урбанизация және экономикалық өндіріс б.з.д. бірінші мыңжылдықтың соңында қарқынды дамыды. Екі аймақта да біртұтас мемлекет б.з.д. төртінші және үшінші ғасырларда бірнеше мемлекеттерге қарағанда жоғары болды. Рим мен Карфагеннің екінші соғысы (б.з.д. 218–210 жж.) уақытында, Шығыс Азияда (б.з.д. 227–207 жж.) Цинь әулетінің негізін қалаушы Шихуан-ди күштері Қытайдың көп бөлігін біріктірді. Цинь мемлекетінде тек екі билеуші болса, одан кейінгі Хань әулеті Римнің ең қуатты ғасырларына сәйкес келетін кезеңде шамамен 450 жыл бойы (б.з.д. 206 – б.з. 202 жж.) биледі.

Цинь және Хань әулеттері бірге XX ғасырдың басына дейін тек бір үзіліспен жалғасқан орталықтандырылған, бюрократиялық үкімет дәстүрін бастағанын көре аламыз. Батыстан Шығысқа қарай үш мың шақырымдай созылған Хань империясы аумағы бойынша Римнен асып түсті. Екі империя да әртүрлі тілдер мен этникалық топтарды қамти отырып, екеуі де ірі аймақтарға коммерциялық интеграция мен мәдени алмасуды жеңілдетті.

Цинь және Хань империялары

Цинь әулеті мен бірінші император туралы айтатын болсақ, Цинь мемлекеті б.з.д. IV ғасырда жоғарғы Вай өзенінің аңғарында орналасқан шағын аграрлық патшалық ретінде пайда болды. Біртіндеп ол екі жарым ғасыр бойы (б.з.д. 475–221 жж.) саяси ыдырауға ұшырап жатқан көрші мемлекеттерге үстемдікке ие болды. Шихуан-ди немесе бірінші ұлы император, он бір жыл мерзімде (б.з.д. 221–210 жж.) орталықтандырылған үкіметті құруға мүмкіндікке қол жеткізді. Ол империяны қырық облысқа айналдырып, олардың әрқайсысын қуатты аймақтық лордтардың орнына тағайындалған губернатор мен әскер басқарушысы арқылы басқарған. Кейін Шихуан-ди осы провинцияларды көптеген жергілікті әкімшілік аудандарға бөлді. Ол әскерге жас жігіттерді және көптеген жауларын өлтірген әскерилерді жігерлі қызметке шақырды. Ол сондай-ақ шаруа ерлер мен әйелдерді жолдар, арықтар, каналдар мен сарайларды салу үшін дайындады.

Бұрынғы билеушілер Қытайдың солтүстік-батысындағы шегараны шабуылдан қорғау үшін жерге қатысты кедергілерді туғызды. Шихуан-ди еңбек бригадаларына осы баррикадтарды ұзартуға және байланыстыруға бұйырды. Осылайша Ұлы Қытай қорғаны алғаш рет қалыптасып, билеушілер бүгінгі күнге дейін сақталып келе жатқан тас қорған құрылыстарының көпшілігін толықтырып отырса керек.

Бірінші Императордың тиімді авторитарлық мемлекет туралы көзқарасы Легизм деп аталатын қытайлық ой-өріс мектебіне негізделген. Бұл қатал философия адам табиғаты негізінен бүлінген, сондықтан, мемлекет адамдардың өмірін мұқият реттеуге міндеттейтінін айтқан. Құқықтанушы ғалымдар заңдар мен жазалардың барлық аристократтарға немесе шаруаларға қатысты тең дәрежеде қолданылуы қажеттілігін айтты. Сонымен қатар, мемлекеттік қызметкерлер, олардың моральдық сипаты немесе жоғары әлеуметтік мәртебесі үшін емес, жұмысқа орналасу қабілеті үшін тағайындалуы керек болатын болды.

Легизм идеологиясы стандартты ережелер мен процедураларды талап еткендіктен, Шихуан-ди саясатты ғана емес, экономикалық және мәдени өмірді де ұтымды етуге бағыттаған. Ол салмақтармен өлшемдерді стандарттап, Қытайда айналымда жүрген бірнеше түрлі монеталарды қысқартты. Қытайдың кейінгі мәдени дамуына аса маңыздысы, ол ғалымдарға қарапайым әліпби емес, мыңдаған жеке белгілерді қамтитын логографиялық жүйені қолданатын қытай жазуын стандарттауға және жеңілдетуге нұсқау берді. Мәдени саладағы біртектілік саясат шенеуніктер, ғалымдар және бүкіл империяның саудагерлерін бір-бірін жазбаша түрде түсінуге мүмкіндік беретінін байқатты.

Бірінші Императордың уақытынан бастап, ғалымдар легизм саясатына қатысты екі түрлі ойға ие болды. Оның принциптеріне сәйкес, ол және оның лауазымды тұлғалары мемлекеттің

моральдық негізі ретінде аристократтық тапты емес, фермерлер мен қолөнершілерді мақтады. Шаруалар, әдетте, заң алдында теңдікті сақтап қалуды талап еткені үшін оны құрметтеген. Екінші жағынан, ол өзіне қарсылық білдіргендердің бәрін қатаң жазалап, мемлекеттің мүдделеріне қызмет етпеген кітаптарды өртеуге бұйырды.

Бір дәстүр бойынша, ол бірнеше жүздеген ғалымдарға төніп, оларды тірідей көму арқылы кек алатын. Ол Қытайдың солтүстігіндегі Чанъань (заманауи Сиань) маңындағы өз қабіріне зор соманы жұмсаған. 70-жылдардан бері қазба ескерткіші болған бұл таңғажайып кесене өзінің тірі терракоталық жауынгерлері мен жылқыларының армиясымен әрқайсысы ерекше, ежелгі әлемнің ғажайыптығы және қарапайым халықтың күш-жігерін сипаттайды.

Цинь империясының сыртқы саясаты. Цинь империясының саясаты Шихуан-ди ежелгі Қытай патшалықтарын біріктірумен шектеліп қоймай, ол енді солтүстікке де, оңтүстікке де шабуыл ұйымдастыруды жалғастырды. Басқыншылық соғыстар мен жат жерлік иеліктерді отарлау – Цинь Шихуан-дидің бүкіл сыртқы саясатының өзегі болды. Цинь империясы белсенді сыртқы саясатқа көшуге, тек ішкі жағдайды нығайтқаннан кейін, яғни мемлекет біріккеннен кейін алты жыл өткен соң ғана мүмкіндік алды.

Цинь империясының соғыс қимылдары негізінен, солтүстік және оңтүстіктегі екі бағытта жүрді. Солтүстіктегі жауынгер сюнну (ғұндар) тайпаларына қарсы жүргізген соғыстар қорғаныстық сипатта болды. Сонымен қатар, бұл солтүстік бағыттағы соғыстар, империяның солтүстік шегараларын нығайту және бұрын айырылып қалған территорияларды қайтарып алу мақсатын ғана көздеді. Ал оңтүстіктегі әскери қимылдар басқыншылық сипатта болды. Цинь империясының билеуші топтары – бай құл иеленушілер, Цинь әулетінің ақсүйектері, жоғарғы әкімшілік топтар мен ірі саудагерлерді оңтүстіктің көпке белгілі байлығы қызықтырған еді. Алайда Цинь Шихуан-ди соғысты оңтүстіктің байлығына қызыққаннан ғана жүргізген жоқ. Оның мақсаты жаулап алынған территориялардың бір бөлігін император меншігіне айналдыру еді. Бұл басып алынған жаңа жерлерге император әртүрлі жеңілдіктер беру арқылы халықты қоныстандырып отырған. Жаңа территорияларды мұндай жолмен игеру, император меншігіндегі жерлердің көлемін ұлғайтты. Ал бұл мемлекет үшін де, оның ішіндегі деспоттық жоғары биліктің күшеюіне де әсерін тигізді. Б.з.д. III ғасыр аяғында, Қытайдың солтүстігін мекендеген көптеген малшаруашылығымен айналысқан тайпалар арасында туысқан рулардан құралған ірі одақ сюнну тайпалары ерекше көзге түсті. Олар бұл кезде алғашқы рулық қауымдық қатынастардың ыдырауы кезеңінде өмір сүрді. Сюнну тайпаларының одағы, оның көсемі шаньюдің басқаруымен көршілес дунху, линьху, лофань тайпаларына және Қытайдың солтүстігіндегі Цинь және Чжао патшалықтарына үздіксіз шабуылдар жасаған. Қытайдың бай патшалықтары сюнну тайпаларын әрдайым қызықтырған. Чжаньго дәуірінде өзара бақталастық соғыстарды пайдаланып, сюнну тайпалары Цинь, Чжао, Янь патшалықтарына жиі шабуылдар жасап тұрғаны белгілі. Чжаньго дәуірінің аяғында бұл тайпалар Чжао патшалығының Хуанхэ саласындағы Цзююань жерлерін басып алады. Империя құрылуының алғашқы жылдарында солтүстік шегарадағы соғыстар тоқтамайды. Бұл шабуылдардың да басты мақсаты сол – тонаушылық болды.

Хань мемлекеті және конфуцилықтың өркендеуі

Хань мемлекеті және конфуцианизмнің көтерілуі. Бірінші Император қайтыс болғанда, оның империясы дерлік құлаған. Бірнеше жылда Лю Бонг (б.з.д. 206–195 жж.), әскери қолдаушыларды жинаған шаруа қожайыны, мемлекетті Хань (бұл сөз Қытай тілінде сөйлейтін адамдар атауға қолданылады) атымен біріктірді. Лю Банг және оның соңынан ерген монархтар Цинь әулетінің легизм заңдары мен ережелерін сақтап, патша сарайынан ауылға дейін жеткен шенеуніктердің иерархиясын дамытуда сәттілікке жетті. Хань билігі шарықтау кезеңінде Римге қарағанда жиырма есе көп шенеуніктер болған. Ең үлкен тұрақтылық пен өркендеу кезеңі Хан Вудидің (б.з.д. 141–87 жж.) ұзақ патшалығы мен император Лу билігі арасында болған (б.з.д. 188–180 жж.).

Конфуцилық этика мен Хань империясы

Хань Вудидің билігі кезінде, шамамен 340 жыл бұрын қайтыс болған Конфуцийдің моральдық-этикалық идеялар жиынтығы Хань империялық идеологиясына енгізілген. Конфуций (б.з.д. 551–479 жж.) Конг деп аталатын кіші отбасында туған. Әлемге танымал «Конг Фузи» аты қытайлық «Мастер-конг» дегенді білдіретін сөзден шыққан. Ол патшалық сотта уақытша қызмет етіп, кейіннен бір патшалықтан екінші патшалыққа барып, Қытай қоғамы мен үкіметін жетілдіру жолдарын іздестіруге ынталы шәкірттерді жинаған. Сол дәуірдегі басқа да моральдық ұстаздар сияқты, ол Шығыстық Чжу (б.з.д. 770–256 жж.) дәуірінде Қытайға қатер төндірген зорлық-зомбылық пен тәртіпсіздіктен арылту жолдарын іздеген.

Конфуций қайтыс болғаннан кейінгі екінші жарты ғасырда Қытайдың солтүстігіндегі саяси қайғы-қасірет күшейе түсті. Бұл уақыт соғысушы мемлекеттер кезеңіне айналды. Дегенмен ғалымдар мен реформаторлар Лунь Юй ілімінен шабыт алуды жалғастырды, оның сөздерінің жинағы ауызша түрде бір ұрпақтан ұрпаққа ауысты. Мэнциус (б.з.д. 370–300 жж.) сияқты ғалымдар Конфуцийлік идеяларды ары қарай дамытып, патшалар мен әміршілерге ашкөздікті әділ және жауапты үкіметке айырбастауға үндеуін жалғастырды.

Цинь империясының бірінші императоры өзін әділетті билеуші ретінде ашық түрде көрсетті. Бірақ 140 ғасырда Хань Вуди Хань патшалығына келгенде ғана Конфуцийшілдік Қытай мемлекеті және оның басқару таптарымен тығыз байланысқа ене бастады. Көптеген ғалымдар конфуцийшілдікті дін емес, моральдық-этикалық ағарту жолы ретінде сипаттайды.

Хан дәуірінде конфуциандық ойшылдар төрт негізгі идеяны қолдады. Біріншіден, әр адам адамзатпен ортақ байланысы бар. Сондықтан бір-біріне құрметпен қарап, қайырымдылық, мейірімділік пен түсінушілік таныту керек. Екіншіден, мінсіз адам кемелділік, сенімділік пен нақтылықты көрсетіп, ешқашан дөрекілік, әдепсіздік немесе қатыгездікті білдірмеуі қажет. Үшіншіден, этикалық қағидаттар мемлекетті көтеруі керек. Билеушілері дұрыс және ақылмен басқаруы керек. Өйткені олар өз ісін жасаған кезде өздерінің азаматтарының сеніміне және адалдықтарына ие болады. Мейірімділік пен қайырымдылықпен әрекет ете отырып, монарх бірнеше ғасыр бұрын Чжоу кезеңінде пайда болған моральдық ұғымның Құдайдың мақұлдауына немесе Мандатқа ие екеніне нұсқайды. Төртіншіден, қоғамдағы бейбітшілік ойлауды және дұрыс істерді жасауды талап етеді. Отбасындағы үйлесімділік – әлемдегі үйлесімнің кілті, ал отбасындағы еңбектің ең үлкен өрнегі – бұл салт-ғибадат. «Ата-анаға қызмет ете отырып, оларды түсіне аласыз», – деп мәлімдеді Конфуций Лунь Юй ілімінің бірінде. «Бірақ егер олардың сізді тыңдауға ниеті болмаса, бұрынғыдай оларды құрметтеңіз. Бұл сізге қиындық тудыруы мүмкін, бірақ сіз ешқашан қиналмауыңыз керек».

Конфуциандық идеология әйелдерді күйеулердің, бауырлар мен әкелердің қосындылары ретінде қарастырады. Алайда Римде болғандай, бай отбасылардың әйелдері талант пен билікті жүзеге асыруға біршама мүмкіндікке ие болды. Патшалар мен лауазымды тұлғаларының әйелдері саяси әсер етуге, ал кейбір білімді әйелдер конфуцийлік әдеби шығармаларды шығаруға мүмкіндік алды.

Конфуцийлік зерттеулер академиясын құрған Император Вуди өзін ғалым-бюрократ үлгісі – жұмсақтығы, адамгершілігі бар империяны басқарушы лауазымды адам ретінде көрсетті. Хань мемлекеті императордың билікті орталықтандыру стратегиясын жалғастырып, жергілікті билікті аристократтық иелерінен империя тағайындаған адамдарға ауыстырды. Вуди тек қана ақсүйектерді емес, зиялыларды қызметке тағайындап, ресми іс-шараларды салтанатты рәсімге айналдырды.

Әдетте Хань үкіметі лауазымды тұлғалардың моральдық сипаты мен таланттарына және бюрократиялық жүйеге деген адалдықтарына сүйенді.

Даоизм: өзге жол

Бүкіл әлемдегі ірі мәдени дәстүрлердің барлығында олардың моральдық және діни жүйелерінде параллельді процестер бар. Біреуі бір-бірімен қарым-қатынаста моральдық жүріс-тұрыстың қатаң ережелеріне мойынсұнуға шақырады. Ал екіншісі, әлемдегі әлеуметтік

қиыншылықтардан құтылу үшін жеке медитацияда, оқуда немесе қарапайым өмірде танылуға ұмтылуды талап етеді.

Ерте конфуциандық философтар қоғамның барлық деңгейлерінде тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін қоғамдық моральдық міндеттемелер мен белсенділікті талап етті. Алайда сол ғасырда басқа ақиқатты іздеген адамдар әлемдегі ашкөздік, тәртіпсіздік және зорлық-зомбылыққа қарсы тұруға тырыспай, қоғамнан бөлек тыныш және жеке өмір сүру керек. Бұл философия грек әлеміндегі стоицизмге ұқсас болды. Әлемдегі барлық құбылыстар өзара бір-бірімен, соның ішінде қарама-қарсы (yin yang) болып көрінетін күштермен байланысты. Адамның Даоның мәңгілік ағыны емес, әлемді ұйымдастыру, реттеу немесе өзгерту жөніндегі күш-жігері ақыр соңында қиянатқа және шатасуға әкеледі.

Даоизм деп аталатын кешенді наным-сенімдер мен тәжірибелер ежелгі Қытайдағы бабалар мен табиғаттың рухтары туралы идеяларынан бастау алған. Ол ең алғашқы жазба орны кем дегенде IV ғасырда жазылып, Лао Цзы атымен байланысты болғау. Бұл бес мың сөзден тұратын жинақ, Дао дэ цзин немесе жол және абырой классикалық мәтіні әрекетсіз әрекет парадоксы арқылы зиянсыздыққа қол жеткізуді насихаттайды.

Барлық абсолюттерге қатысты скептицизм, яғни сөзсіз жақсы немесе нашар, әдемі немесе кейіпсіз, Даоист ойшылдарына түрлі философиялық және рухани жолдарды аралауға жол ашты. Уақыт өте келе, ол медицина, тамақтану, сиқырлық, жауынгерлік өнер, алхимия, фэн-шуй, жеке және табиғи ортаға сәйкес өмір сүру өнерінің ерекшеліктерін қамтыды.

Даоист шеберлері конфуцийліктерді қоғамды ұйымдастырып, басқаруға тырысқандары үшін сынға алды. Конфуцийліктер даоистерді қоғамдық жауапкершілікті елемегені үшін айыптады. Дегенмен, шын мәнінде, наным-сенім жүйелерінің ешқандай қақтығыстары болмады. Хань дәуірінде осы жан-жақты ойлау тәсілдері қытайлық мәдени өмірдегі екі жалпы процесс ретінде пайда болып, жеке моральдық мінез-құлық пен салт-дәстүрді дәріптеу бойынша өз міндеттерін орындады.

Хань экономикасы мен қоғамы

Хань билеушілері б.з. I ғасырда шамамен алпыс миллионға жуық халықты Чаньманның көпұлтты астаналарынан, ал кейінірек Лоян қаласынан басқарған. Қытай фермерлерінің өнімділігінің өсімі айқын көрінді. Көптеген шаруалар жерге ие болғандықтан, адамдар оны еркін сатып, сатып алуға мүмкіндік алды. Адамдар мүлікті тең бөліп мұраға қалдырғандықтан, әрбір жаңа буынмен жекеменшік көлемі азайып отырды. Сондықтан шаруалар қожалықтарды тиімді пайдалануға және жаңа жерлерді игеруге талпынды.

Темірді көпқолданатын бидай, тары және күріш фермерлері бірнеше маңызды технологиялық жетістікке қол жеткізді. Оларға арбаны, тұқымдық бұрғылауды және жануарлардың кеуде белбеуін енгізді. Б.з.д. III ғасырға дейін жылқы мен бұқалар ауырлататын жүктеме тым ауыр болса, оларды тамсандыратын. Жаңа кеуде белбеуі, енді жүктемені аттың тамырынан кеудесіне ауыстырып, бірнеше есе салмақ түсіруге мүмкіндік берді. Тағы бір қытайлық өнертабыс – шұңқырлы соқалар болды, ол бір жағынан топырақты топыраққа итеріп, арамшөптерді көміп тастап, өрістегі артық суды ағызатын құрылғысы болды. Темір соқалар технологиясы Қытайдағы қарқынды ауылшаруашылығы ауқымын, әсіресе жаңбырлы, күріш өсіретін оңтүстігінде кеңейтті. Жібек өнеркәсібі тез өсіп, шаруа қожалықтары тек тұтқа жапырақтарымен қоректенетін жібек құртынан ұзын және күшті талшықтарды шығаруға үйренді. Соңында, Хань дәуірінде пайда болған мата, қарасора, зығыр немесе тұтқадан жасалған қағаз, алдымен, бамбук жолақтарын жазбаша бетке ауыстырды.

Қағаз жасау

Хань қолөнершісі торлы електі ағаш массасы құйылған күбіден көтеріп алды. Електің бетінде қалған массаның жұқа қабаты кептіріліп, қағаз парақтарына айналады.

Конфуцийлік әлеуметтік иерархия тұжырымдамасы ғалымдар мен білімді қызметкерлерді – жоғары, фермерлер мен қолөнершілерді – орта және саудагерлерді – төменгі сатыға орналастырды. Коммерциялық таптың мүшелері төменгі сатыға орналастыру себебі – олар пайдалы заттарды өндірмей, сатып алу мен сатумен айналысуымен түсіндірілді. Дегенмен Хань дәуірінде сауда өсіп, көптеген жаңа қалалар пайда болды. Лоян әулетінің екінші астанасы халқы 500 мыңға жуық адамды қамтыды. Ол дәуірдің басында Римнен кейінгі әлемнің ең үлкен қаласы болып саналды.

Хань мемлекетінің аумақтық әскери, демографиялық және мәдени өсуі б.з.д. II ғасырда басталды деуге болады. Империяның ірі армиясы шегараларды Янцзы өзенінің оңтүстігіне дейін, Вьетнамның солтүстігіне дейін, Маньчжурияның солтүстік-шығысына және Корей түбегіне дейін созды. Жаулап алынған халықтардың көпшілігі қытай тілінен басқа тілдерде сөйлейтін еді. Мемлекет кеңейген сайын саудагерлер мен жаңа жер іздеген қытайлық шаруалар өз еріктерімен еріп жүрді. Алғашқы екі ғасырда, яғни 5-тен 10 миллионға дейінгі фермерлер Янцзы аңғарына және оңтүстігіне қарай қоныс аударған. Бұл культиваторлар субтропикалық ендікке енген сайын, олар солтүстік астық дақылдары, әсіресе, бидай мен тарыдан, ветфальды күрішке ауысты. Оңтүстік жерлер Хань әскери шатырының астында кіре салысымен, қытайлық шенеуніктер салық түсімдерін астанаға жіберуге мәжбүрлей бастады.

Қорытынды

Хань кеңеюі және қытайлық қоныс аудару мәдени құндылықты жылдамдатуға ұмтылдырды (Жерорта теңізі бассейнінде бір мезгілде орын алған «синификация» грекше «сино» – «қытайлық» сөзінен шыққан). Жазу жүйесін стандарттау, конфуцийлік құндылықтардың таралуы, ханның салтанат тауарлар саудасы және жаңа провинцияларда бюрократтарды орнату Қытайдың мәдени өмірін сипаттайды.

Б.з.д. 129 ж. Хань Вуди Ішкі Еуразияға оазис тұрғындары мен көшпенділердің мекендейтін жерлерін басып алуға әскер жіберген. Қытайлық күштер мен Хунну деп аталатын күшті көшпелі мемлекет арасындағы қарым-қатынастардың нашарлауы және созылмалы күрес осы кеңеюді ішінара ынталандырды. Хан Вуди сондай-ақ Орталық Азияға, Оңтүстік Азияға және Иранға жететін жібек жолдар бойындағы империялық бақылауды күшейту есебінен мемлекет үшін қаржылық пайдасын көрді.

Қытайлық жаяу әскерлер мен кавалерия құрғақ Тарим бассейнінің солтүстік және оңтүстік шетіндегі сауда бағыттарында негізгі оазис қалаларын басып алды. Өз армиясына артықшылық алу үшін, ол қазіргі заманғы Қырғызстан, Тәжікстан мен Өзбекстанды біріктіретін жақсы суарылатын Ферғана аңғарына экспедициялар жіберді.

Сайып келгенде, ежелгі Қытайдың дамуына философиялық көзқарастардың әсері зор екендігін байқауға болады. Рим империясының дамуымен қатарлас болғанымен, ішкі және сыртқы саясаты одан өзгеше, яғни жүйеге емес, билеушінің жеке тұлғалық ұстанымға тәуелділігі анық.